

Деякі аспекти проведення реформи 1861 р. в Білорусі: формування категорій селян-власників

У статті розглянуто урядову політику в Білорусі у 1860–1890-ті рр. в галузі, що мала на меті об'єднання різних категорій селянства в одну – селян-власників.

Ключові слова: селянство, землеволодіння, викупні платежі, безземельні селяни, селяни-власники.

В статье рассматривается правительственная политика в Беларуси в 1860–1890-е гг. в области, которая имела целью объединение различных категорий крестьянства в одну – крестьян-собственников.

Ключевые слова: крестьянство, землевладение, выкупные платежи, безземельные крестьяне, крестьяне-собственники.

The article reviews some aspects of the government policy in Belarus in 1860–1890 in an area that was to unite the various categories of the peasantry into one – peasant proprietors.

Key words: peasants, land ownership, redemption payments, landless peasants, peasant proprietors.

Постановка проблеми і аналіз актуальних досліджень. У другій половині XIX – на початку XX ст. урядова політика по відношенню до селянства визначалася, з одного боку, що відбувалися в цей період процесами модернізації суспільства і розвитком капіталістичних стосунків в економіці, з іншого – необхідністю перетворення і законодавчого регулювання різних сторін життя селянства у зв'язку з відміною кріпостного права в 1861 р. Одним з ключових питань, що постали перед урядом Російської імперії після проведення селянської реформи, була уніфікація положення численних дореформених категорій селянства і об'єднання їх в одну категорію, з однаковими правами і обов'язками. В першу чергу слід було вирішити питання про селянське землеволодіння і створення таким чином нової категорії – селян-власників. У Білорусі проведення цієї політики мало свої особливості, що було пов'язано з відмінністю положення селян цих територій від внутрішніх губерній імперії ще в дореформений період, а також з тими процесами, які відбувалися у Білорусі після відміни кріпостного права, і також не були характерні для більшості регіонів Російської імперії. Так, важливим чинником, який робив вплив на хід урядової політики у Білорусі, стало повстання 1863 р. В цілях пригнічення невдоволення серед селянства Білорусі, уряд пішов на ряд поступок, що дещо поліпшило положення селян білоруських губерній в порівнянні з селянством інших губерній Російської імперії. **Метою** нашої статті є розгляд урядової політики на білоруських землях в 1860–1890-х рр. в області, яка мала на меті об'єднання різних категорій селянства в одну – селян-власників.

Виклад основного матеріалу. Після відміни кріпостного права уряд приділяв найбільшу увагу вирішенню найактуальніших для селян питань, серед яких слід виділити проблему землекористування і землеволодіння. Вирішення земельного питання вже з перших днів проведення реформи ставило селян західних і східних регіонів Білорусі в нерівні економічні умови. Принципи, встановлені урядом для наділу селян землею, багато в чому визначали пореформену майнову диференціацію в селянському середовищі. Правила наділу землею були різними для селян західних і східних губерній Білорусі. Так, для селян Могильовської і білоруських повітів Вітебської губернії визначалися вища і нижча норми наділів, у рамках яких міг відбуватися наділ землею. Вони склалися залежно від якості ґрунту і регіону від 5 десятини 1200 сажнів до 1 десятини 1200 сажнів землі [1, с. 32-35]. У Виленській, Гродненській і Мінській губерніях селянам залишалися дореформені наділи, але у поміщиків залишалася можливість робити відрізки до 1/6 частини такого наділу [2, с. 340-341]. В результаті селяни Вітебської і Могильовської губерній виявилися забезпеченими землею краще, ніж селяни Виленської, Гродненської і Мінської губерній.

Після повстання 1863 р. усі тимчасовозобов'язані селяни Білорусі переклалися на обов'язковий викуп, що прискорило формування нової категорії селянства – селян-власників. Спочатку до них відносилися лише колишні поміщицькі селяни, які перейшли на викуп. Проте пореформена політика уряду Російської імперії була спрямована на нівелювання різних категорій

селян, що існували в селі в дореформений період, тому поступово усі вони переводилися в розряд селян-власників. Спочатку було врегульовано положення різних груп приватновласницьких селян, які представляли найбільш численну категорію селянства Білорусі, – 78% усіх селян у кінці 1850-х рр. [3, с. 66]. Особливою категорією таких селян були дворові [4, с. 27]. За особливими правилами, що регулювали їх положення, ліквідація цієї категорії і обов'язковий перехід в категорію селян-власників відбувалися тільки через 2 роки після оголошення Маніфесту 19 лютого 1861 г, тобто починаючи з 1863 р. Ті ж правила існували для безземельних селян дрібномаєтних маєтків і селян безмаєтних дворян. Велика частина їх не мала землі і виявилася безземельними. Той же, хто володів наділом, мав право приписатися до державних селян, які до 1867 р. ще залишалися самостійною категорією селянства. Правила такої приписки в кожній губернії мали свої особливості. Наступний крок уряду був спрямований на регулювання положення селян, які до реформи являлися безземельними і малоземельними і також відносилися до поміщицьких. Вони поповнювали категорію селян-власників. У 1862 р. усі безземельні селяни отримали такі ж правові пільги, як дворові селяни [5, с. 109]. Окремими категоріями безземельних і малоземельних селян, на думку уряду, були бурлаки, батраки і односільці. Законодавче регулювання їх положення мало свої особливості. 29 лютого 1864 р. було затверджено положення, по якому батраки наділялися 1,5 десятиною землі на сім'ю [6, с. 195-196]. Викуп цієї землі повинен був відбуватися на спільних з іншими селянами підставах. З 10 вересня 1862 р. правила наділу селян землею і її викупу, викладені в положеннях 19 лютого 1861 р., поширювалися на односільців – селян, які орендували окремі поміщицькі або селянські хуторські ділянки землі.

До приватновласницьких селян у Білорусі на початку 1860-х рр. відносилися також єзуїтські і ленні селяни. Раніше існували також категорії монастирських, старостинських і інших селян, але вони були включені до складу державних ще до 1860 р. На ленних же і єзуїтських селян указом від 18 грудня 1861 р. поширювалися правила проведення реформи 19 лютого 1861 р. [7, с. 626-627]. Проте у зв'язку з повстанням 1863 р. урядом стали розроблятися нові правила проведення реформи для цих селян, які остаточно були сформульовані лише в 1871 р. Указами від 29 березня і 20 листопада 1871 р. ці категорії селян переходили на обов'язковий викуп і тим самим поповнювали категорію селян-власників [8]. Таким чином, упродовж 1860-х рр. було офіційно ліквідовано існування різних категорій приватновласницьких селян, які до початку 1870-х рр. сформували єдину категорію селян-власників. Проте, слід зазначити, що відмінності в їх соціальному, економічному, побутовому положенні, що існували в дореформений період, визначили відмінності, які збереглися між ними і в пореформений час.

Особливої уваги з боку уряду вимагало врегулювання положення державних селян, які були другою за чисельністю категорією селянства у Білорусі (19,7% усього селянства Білорусі [9, с. 68]). Державні селяни ще до реформи 1861 р. були особисто вільними, проте питання їх поземельного пристрою не були остаточно вирішені. Законом 16 травня 1867 р. офіційно оголошувалося про перехід державних селян в категорію селян-власників [10]. На них поширювалися правила наділу землею, що діють для колишніх поміщицьких селян з 19 лютого 1861 р. Подібне рівноправ'я в наділі колишніх поміщицьких і колишніх державних селян землею було відмінною рисою саме білоруських губерній, оскільки в інших регіонах Російської імперії для державних селян ці правила мали свої особливості. Серед державних селян в дореформений період існували такі категорії як лісова варта, орні солдати, військові поселенці. Їх правове положення було врегульоване впродовж 60-х рр. XIX ст. До початку 1870-х рр. вони поповнили категорію селян-власників і викуп землі для них проходив на однакових умовах з колишніми державними селянами. Таким чином, до кінця 1860-х рр. були ліквідовані офіційні відмінності між державними і поміщицькими селянами, які з того часу склали одну юридичну категорію селян-власників. Проте в неформальних стосунках в селі відмінності між ними збереглися до кінця XIX ст., що було обумовлено існуванням значних відмінностей між ними ще в дореформений період, вкоріненими нормами і особливостями життя різних категорій селянства, які не могли зникнути в короткий час. Слід зазначити, що в численних джерелах кінця XIX – початку XX ст. ці категорії часто згадувалися окремо один від одного навіть після офіційного переходу державних селян в категорію селян-власників.

Немало вплинув на державну політику у Білорусі Віленський генерал-губернатор Н. Муравйов, який в інтересах пригнічення повстання 1863 р. вносив пропозиції по зменшенню оподаткування селян і поліпшенню положення безземельних. За указом від 17 серпня 1863 р. обов'язковий 3-десятинний наділ виділявся тим, що збезземелювали в період з 1846 по 1857 рр. селянам, а другий указ від 18 жовтня 1863 р. передбачав повне повернення наділу тим, хто був його позбавлений з 1857 р. (11, с. 118, 136). Це привело до значного зменшення кількості безземельних селян у Білорусі. У Віленській, Гродненській і Мінській губерніях наділи отримали 20603 раніше безземельних селянських двору, серед яких 7462 двори – по 3 десятини [12, с. 215]. З 1865 р. інші безземельні селяни також наділялися правом на отримання наділу, проте вже не з державного або поміщицького фонду, а за рахунок сільських суспільств, до яких вони були приписані. Цей захід виявився менш дієвим, оскільки не була обов'язковою і селянам-власникам

рідко добровільно відмовлялися від частини своїх земель на користь безземельних. Правда, подібні заходи мали місце тільки спочатку після повстання і були спрямовані на пониження соціальної напруги і невдоволення селянства. Після 1864 р. уряд вже не вносив таких значних змін в проведення реформи 1861 р. в інтересах селян. Наступники Н. Муравйова на посту Віленського генерал-губернатора К. фон Кауфман, Е. Баранов, А. Потапов активно прагнули проводити політику зменшення селянських земельних наділів. Наприклад, було запропоновано залишати селянам тільки наділи, записані у викупних актах, в яких, як відомо, часто показувалися не реальні, а значно занижені розміри селянських земель. Уряд Олександра II не завжди приймав подібні пропозиції. Питання наділу селян землею у Білорусі були вирішені переважно до кінця 1860-х рр. Про це свідчила урядова постанова, опублікована в 1879 р., в якому говорилося, що ніяких додаткових збільшень селянських наділів «і не буде не може» [13, с. 110]. Проте до кінця XIX ст. ще вносилися ряд коректив і доповнень у вирішення цього питання. Можна відмітити закон 22 травня 1881 р. про надання у вигляді тимчасового заходу деяких пільг по оренді землі, закон 18 березня 1886 р. про зменшення кількості сімейних переділів, закон 8 червня 1893 р., який обмежував можливості переділів землі усередині общини, закон 14 грудня 1893 р., по якому селяни були позбавлені права повного розпорядження надільними землями після з викупу. Урядову політику в 1880–1890-і рр. відносно селянського землеволодіння не можна назвати однозначною. З одного боку, вона була спрямована на поліпшення матеріального становища селянства (закони про пільги і переділи), з іншого боку – не сприяла розвитку селянського господарства і економічної самостійності селянина, як у випадку з сімейними розділами і правами власності.

Політика у сфері пільгового законодавства значною мірою зумовила економічний стан селянства Білорусі пореформеного періоду. Наприклад, після повстання 1863 р. ряд пільг, яких не мали селяни-власники, отримували безземельні селяни. Дворові люди, селяни дрібномаєтних маєтків звільнялися від кріпацтва не відразу, а ще деякий час могли залишатися на службі – і отримували від власників харчування, одяг і певну грошову плату. Якщо ж вони хотіли звільнитися відразу, то отримували право вибору – бути приписаними до сільського або міського суспільства. Тим особам, які тільки вибирали собі «рід діяльності», міняли місце проживання або суспільство і знаходилися в невизначеному положенні, давався термін на «пристосування» до нових умов життя. З цією метою оголошувалося зменшення або відстрочення деяких повинностей для них. Серед подібних «привілеїв» було звільнення від виплати казенних податків і земських повинностей на два роки і від відбуття рекрутської повинності – на три, а також можливість приписатися до будь-якого сільського або міського суспільства не вимагаючи його згоди [14, с. 228-230]. Новоприписаним до суспільств дворовим також давалися ряд пільг, яких не було у селян-власників. Тільки у кінці 1880-х рр. були скасовані усі тимчасові пільги для осіб перехідного положення. Політика наділу пільгами безземельних селян в окремих випадках була причиною того, що малоземельні хазяї виявляли бажання відмовитися від свого майна і перейти в категорію безземельних. Вони відмовлялися від невеликих наділів, які не могли забезпечити їм необхідного доходу, з метою отримати пільги, які були лише у безземельних селян. Проте таких селян було небагато, і сільські суспільства зазвичай не перешкоджали їх бажанню відмовитися від землі.

Пільги селянам-власникам були рідкіснішим явищем. Найважливішим кроком уряду в цьому напрямі у Білорусі виявилися заходи 1863 р. – зменшення викупних платежів на 20% і відміна тимчасовозоб'язаного положення. Якщо в 1861 р. розмір викупу землі для поміщицьких селян у білоруських губерніях за десятину землі складав від 2 крб. 36 коп. до 1 крб. 56 коп. і перевищував доходність селянського господарства приблизно в 1,3 – 2 рази, то з 1864 р. він був понижений до 49 коп. – 1 крб. 28 коп. [15, с. 67]. Зменшення викупних платежів більшою мірою торкнулося селянства західних регіонів Білорусі, що було пов'язано з активнішою участю населення саме цих територій в повстанні 1861 р. Викупні платежі селян східних регіонів Білорусі були в середньому в 1,6 – 1,8 разу вище, ніж відповідні виплати у селян західних губерній. Деяко інший характер мала урядова політика в цьому напрямі по відношенню до державних селян. Їх оброчні платежі в 1867 р. підвищувалися на 18%. Проте, ці суми залишалися нижчими, ніж у поміщицьких селян. Так, за 1867 – 1900 рр. у державних селян вони складали в середньому 48 коп. з десятини наділу, а у поміщицьких – близько 80 коп. [15, с. 67-69]. Одночасно ріс і подушний податок з селян. Тільки упродовж 1860-х рр. він виріс в три рази, з 95 коп. до 1 крб. 75 коп. з ревізської душі [16, с. 75-77]. З кінця 60-х рр. XIX ст. селяни-власники почали отримувати деякі пільги в області оподаткування недоїмочників. Спочатку вони полягали у відстроченні або розстрочці недоїмок, і тільки в дуже окремих випадках – в повному їх списанні. Ініціаторам таких заходів нерідко виступала місцева адміністрація. Так, могильовський губернатор А. Дембовецький в 1872 р. клопотав перед міністром фінансів про відстрочення недоїмки селян на 15 років [17, с. 157]. З кінця 1870-х рр. уряд все частіше прибігав до повного або часткового списання недоїмок з селян-власників, оскільки ставала очевидною низька платоспроможність селян. В результаті з

1867 р. по 1900 р. селянські недоїмки по основних видах податків зменшилися з 2866,7 тис. крб. до 141,2 тис. крб. [18, с. 69].

З приходом до влади Олександра III стало розглядатися питання про зниження викупних платежів селян. Проте для території Білорусі це не було актуальним, оскільки платежі тут були зменшені ще в 1863 р. Виняток становили тільки селяни Могильовської і білоруських повітів Вітебської губерній, які були перекладені на обов'язковий викуп до указу 2 листопада 1863 р. У них викупні платежі були зменшені законом від 28 грудня 1881 р., який дещо пізніше, з 21 лютого 1884 р., завдяки зусиллям місцевої адміністрації, поширився на усіх селян це губернії. У питаннях землекористування деякі пільги селянам-власникам були дані тільки в 1880-і рр. З 22 травня 1881 р. дозволялося орендувати казенні землі незалежно від їх віддаленості від місця проживання селянина-орендаря. З 18 травня 1882 р. розпочалася відміна подушного податку, що також було спрямоване на поліпшення положення селянства. З 1884 р. припинялося його стягування з безземельних селян, приписаних до сільського суспільства без приймальних вироків, у колишніх поміщицьких селян він зменшувався наполовину, а у колишніх державних селян – на 1/10 [19]. Повністю скасований подушний податок у Білорусі був в 1886-1887 рр. Проте це трохи міняло економічний стан селянства, оскільки одночасно зростали інші види податків і зборів з селян (поземельний податок, акциз на спирт). Усі казенні і земські збори з селян, без урахування громадських, складали в 60-90-і рр. XIX ст. в середньому 1 крб. 10 коп. – 1 крб. 71,5 коп. на десятину землі, тоді як доходність цієї землі могла бути не вища 2-2,5 крб. В 1870-і рр. виплата податків забирала майже усю доходність селянського господарства і тільки в 1890-і рр. доля податків в загальній доходності селянина знизилася до 70% [20, с. 67]. Урядові заходи в області пільгового законодавства упродовж 60-80-х рр. XIX ст. ставили різні категорії селян в нерівні економічні умови існування, тим самим загострюючи відмінності і протиріччя між ними. Ця нерівність була підкріплена ще і територіальною диференціацією селянства Білорусі, яка полягала у відмінностях між економічним і правовим станом населення західних і східних губерній і також відбивалася в окремих законодавчих заходах, що мали регіональний характер.

Висновки і основні перспективи дослідження. Таким чином, одне із завдань уряду Російської імперії в ході проведеної селянської реформи 1861 р. – створення єдиної категорії селян-власників, у Білорусі була офіційно реалізована упродовж 1860-х рр. В цей час законодавчо було оформлено правове положення різних дореформених категорій селянства, які з 70-х рр. XIX ст. представляли одну категорію – селян-власників. Проте в неформальних стосунках в селі різниця між ними зберігалася до кінця XIX ст., що було обумовлено численними відмінностями в їх положенні до відміни кріпостного права, а також глибокими традиціями і нормами селянського життя, які не могли зникнути миттєво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Высочайше утвержденное Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях: Великороссийских, Новороссийских и Белорусских, 19 фев. 1861 г., № 36662 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – Отд. 1. – С. 231–273.
2. Высочайше утвержденное Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях: Виленской, Гродненской, Ковенской, Минской и части Витебской, 19 фев. 1861 г., № 36665 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – Отд. 1. – С. 340–372.
3. Панюціч В.П. Дзяржаўныя падаткі сялян Беларусі ў 60–90-я гады XIX ст. / В.П. Панюціч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 1998. – № 3. – С. 66–73.
4. Липинский Л.П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (II половина XIX в.) / Л.П. Липинский. – Минск : Наука и техника, 1971. – 256 с.
5. Государственный исторический архив Литвы (ГИАЛ). – Фонд 385. – Оп. 1. – Д. 1. Циркуляры Виленского губернского по крестьянским делам присутствия за 1861 г.
6. Об устройстве быта батраков и бобылей в Инфляндских уездах Витебской губернии, 29 февр. 1864 г., № 40647 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1867. – Т. 39. – Отд. 1. – С. 195–196.
7. Об устройстве быта крестьян в имениях ленных и поезуитских, 18 дек. 1861 г., № 37761 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – Отд. 2. – С. 626–627.
8. О порядке перехода ленных имений в полную собственность владельцев, 30 нояб. 1871 г., № 50238 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1874. – Т. 46. – Отд. 2. – С. 636 ; О расчетах с владельцами поезуитских имений по обязательному выкупу земли крестьянами сих имений и о порядке составления планов лесного хозяйства в тех же имениях, 29 марта 1871 г., № 49415 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1874. – Т. 46. – Отд. 1. – С. 276–277.

9. Панюціч, В.П. Дзяржаўныя падаткі сялян Беларусі ў 60–90-я гады XIX ст. / В.П. Панюціч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 1998. – № 3. – С. 66–73.
10. О поземельном устройстве государственных крестьян в девяти Западных губерниях, 16 мая 1867 г., № 44590 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1871. – Т. 42. – Отд. 1. – С. 754–756.
11. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, вышедших из крепостной зависимости (за 1857, 1858, 1859 и 1860 гг.). – СПб. : тип. И. Огризко, 1861. – Т.1. – 385 с.
12. Самбук, С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века / С.М. Самбук. – Минск : Наука и техника, 1980. – 221 с.
13. Зайончковский, П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880-х гг. / П.А. Зайончковский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1964. – 511 с.
14. О льготах крестьянам, не пользующимся землей, и выходящим из мирских обществ, 6 авг. 1861 г., № 37334 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е : в 55 т. – СПб., 1863. – Т. 36. – Отд. 2. – С. 228–229.
15. Панюціч В.П. Дзяржаўныя падаткі сялян Беларусі ў 60–90-я гады XIX ст. / В.П. Панюціч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 1998. – № 3. – С. 66–73.
16. Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России / В.Г. Чернуха. – Л. : Наука, 1972. – 226 с.
17. Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века / С.М. Самбук. – Минск : Наука и техника, 1980. – 221 с.
18. Панюціч В.П. Падаткі сялян Беларусі ў 60–90-я гады XIX ст. / В.П. Панюціч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2000. – № 4. – С. 67 – 73.
19. Об отмене подушной подати с некоторых разрядов сельских обывателей и о понижении ея окладов для всех остальных плательщиков оной, 14 мая 1884 г., № 1582 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е : в 33 т. – СПб., 1886. – Т. 3. – С. 234 ; Об увеличении государственного поземельного налога, 17 янв. 1884 г., № 1962 // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е : в 33 т. – СПб., 1887. – Т. 4. – С. 16–17.
20. Панюціч В.П. Падаткі сялян Беларусі ў 60–90-я гады XIX ст. / В.П. Панюціч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2000. – № 4. – С. 67 – 73.